

Fâtımî Hutbelerinin Eğitim Açısından İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması ^a

İD MÜNİR ECER ^b İD EYUP ŞİMŞEK ^c

Geliş Tarihi: 07.02.2022 | Kabul Tarihi: 30.04.2022

Öz: Bu çalışmanın amacı, Fâtımîler tarafından sunulan hutbelerde eğitime konu edilmeye çalışılan içerikleri tespit etmek ve ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi deseni kullanılmıştır. Bu anlamda Fâtımîlerin kurulduğu ve teşekkül ettiği süreçte halka açık olarak sunulan ve temel kaynaklar aracılığıyla bugüne tam metin halinde ulaşan 10 hutbe seçilmiştir. Bu hutbeler analize tabi tutularak öncelikle açık ve örtük bir şekilde kodlanmış daha sonra da bu kodlardan temalar üretilmiştir. Yapılan analizler sonucunda Fâtımîlerin hutbeler aracılığıyla halka aktarmayı amaçladığı üç tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar; imâmet inancı, halifelik iddiası ve zâhirî öğretilerdir. Temalar bulgu başlığı olarak kullanılmıştır. Ulaşılan temalar öncelikle dönemin siyasî, sosyal ve dinî fonksiyonuna göre açıklanmış daha sonra da hutbelerde bir eğitim içeriği olarak kullanımı, hutbelere alınan kesitlerle desteklenerek ortaya konulmuştur. Ulaşılan sonuçlara göre Fâtımîler, hutbelerde hem öne sürdükleri dinî ve siyasî liderlik iddiasına hem de İsmâîlî inancının bazı öğretilerine yer vererek bu konuları bir eğitim içeriği olarak kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, din eğitimi, hutbe, Fâtımîler, İsmâîlîler.

^a Bu çalışma, 2021 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Eyup Şimşek danışmanlığında tamamladığımız *Fâtımîler Döneminde Eğitim* başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.

^b Dr. Araştırmacı, Yazar
munirecer2010@gmail.com

^c Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Examination of Fatimid Sermons in terms of Education: A Content Analysis Study

Abstract: This study aims to determine and reveal the contents that are tried to be the subject of education in the sermons presented by the Fatimids. Content analysis design, one of the qualitative research methods, was used in the study. In this sense, 10 sermons that were presented to the public during the establishment and formation of the Fatimids and reached today in full text through basic sources were selected. These sermons were analyzed and firstly coded explicitly and implicitly, and then themes were produced from these codes. As a result of the analyzes made, three themes emerged that the Fatimids aimed to convey to the public through sermons. These themes are; belief in imamate, claim to caliphate and outward teachings. These three themes were used as the title of the findings. The themes reached were first explained according to the political, social and religious function of the period, and then its use as educational content in the sermons was also supported by the sections taken from the sermons. According to the results, Fatimids used these subjects as educational content by including both the religious and political leadership claim they put forward in their sermons and some teachings of the Ismaili belief.

Keywords: Education, religious education, sermons, Fatimids, Ismailis.

Giriş

Hutbe, sözlük anlamıyla bir konuşmacının belli bir insan grubu karşısında onlara bazı hususları bildirmek veya onları bazı hususlara ikna etmek için yaptığı etkili konuşmayı ifade eder.¹ Bir dinî kavram olarak hutbenin terim anlamı ise Cuma ve bayram namazlarında imamın cemaat karşısında yaptığı konuşmayı ifade eder. Bu konuşmanın içeriğinde genel olarak Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e salât ve dinleyici kitlesini oluşturan Müslümanlara çeşitli konulara ilişkin olarak yapılan nasihatler mevcuttur.² Tarihsel süreç içerisinde hutbe uygulamasının Hz. Peygamber döneminden itibaren mevcut olduğu, takip eden süreçlerde dinî olmanın yanı sıra siyasî bir yapı ve içeriğe de sahip olarak sürdürüldüğü görülmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de hutbeye özel bir atf ve işaret yoktur. Ancak Râzî, "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, sizin için çok hayırlıdır"³ ayetinde yer alan "Allah'ın zikrine..." ifadesi ile kastedilen anlamın tefsir ile ilgilenen âlimlerin büyük çoğunluğuna göre hutbe olduğu bilgisini aktarmaktadır.⁴ Böylece ayette, cuma günlerinde alışverişin terk edilmesi ve namazın kılınmasıyla beraber verilen hutbenin de dinlenmesinin insanlar için çok hayırlı ve gerekli bir amel olacağı yorumu öne çıkmıştır. Bu anlamda Hz. Peygamber, kendine has usûl ve üslubu ile insanların maddî ve manevî ihtiyaçlarının karşılanması, dünya ve ahirette ideal olan saadetin elde edilmesi adına insanlara hutbe yoluyla hitap etmiştir.⁵ Dolayısıyla bu dönemde hutbelerin içeriği daha ziyade dinî konulardan müteşekkil olmuştur.

Hz. Ebûbekir döneminden itibaren hutbelerde dinî içerikli konular da yer almakla beraber siyasî içerikli konular da konuşulmaya

¹ Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-Lügati'l-Arabbiyeti el-Muâsıra* (Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 660.

² İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 272.

³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Cumâ, 62/9.

⁴ er-Râzî, el-Îmâm Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), XXX/30.

⁵ Mustafa Baktır, "Hutbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1998), XVIII/426.

başlanmıştır. Bu durum diğer üç halife döneminde de devam etmiştir. Abbâsiler döneminde (132/750-655/1258) hem hakimiyet ve özgülüğün bir simgesi, hem de halktan biat almanın bir nişanesi olarak hutbelerde halifenin de adı zikredilmeye başlanmış ve kendisine özel olarak dua edilmeye başlanmıştır. Bu durum din âlimi veya hatiplerin görevlendirilmesiyle hilâfete bağlı bütün bölgelerdeki hutbelerde sürdürülmüştür.⁶ Mâverdî, hilâfet makamının Hz. Peygamber'den varis olarak kalan bir makam olmasından ötürü her Müslümanın kendi dönemindeki halifeyi bizzat tanınması ve bilmesinin önem arz ettiğini ileri sürmektedir.⁷ Bu durumda halifenin isminin hutbelerde okunmasının arka planında böyle bir düşüncenin mevcut olabileceği düşüncesi de ortaya çıkmaktadır. Abbâsilerin kendi döneminde güçlü ve hakimiyet sahibi bir hilâfet devleti olmasıyla ortaya koyduğu uygulamaların dönemin diğer bir hilâfet devleti olan Fâtımîler (296/909-567/1171) tarafından da uygulandığı görülmektedir. Zira Fâtımîler, kurulduğu ilk dönemden itibaren halifeliğin kendilerine has bir hak olduğu iddiasını güderek hutbelerde kendi halifelerinin adını zikretmeye başlamış, bu girişim ve uygulamayı Müslümanların yaşadığı bütün coğrafyaya yaymak için yoğun bir gayret sarf etmişlerdir. Fâtımîlerin hüküm sürdüğü süre zarfında kendi halifeleri adına hutbe okutulan bölgeler arasında farklı zamanlarda Musul ve Kûfe,⁸ Bağdat,⁹ Yemen,¹⁰ Suriye'nin çeşitli

⁶ Bakır, "Hutbe", XVIII/426; Casim Avcı, "Hilâfet", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1998), XVII/543; Cahit Külekçi, "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinde Hutbe Uygulaması", *Turkish Studies* 8/7 (2013), 319-320.

⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, ed. Ahmed Câd (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 39.

⁸ Farhad Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017), 291.

⁹ Muhammed Kâmil Hüseyin, *Şîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâ'î'd-Duât: Tercemetü Hayâtihi bi-kalemihî* (Kâhire: Darü'l-Kâtib el-Mısrî, 1949), 180; Tacuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf İbn Müyesser, *el-Münteka Min Ahbari Mısr*, ed. Eymen Fuâd Seyyîd (Kâhire: Fransız Şark İlimleri Enstitüsü, 1981), 18-19; Ebu Ya'la Hamza İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Tarihi Dımaşk* (Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yusev'iyîn, 1908), 87-88; Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, ed. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kâhire, 1966), II/254.

¹⁰ Abdülmün'im Mâcid, *es-Sicillâtü'l-Mustansriyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953), 89; Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Düer ve Câmiu'l-Gu-*

bölgeleri,¹¹ Mekke ve Medine şehirleri,¹² Sind¹³ ve Konstantiniyye¹⁴ yer almıştır. Böylece Fâtımîlerin kendilerine has dinî ve siyasî içeriğe sahip hutbelerinin İslâm tarihinde ve kendi dönemlerindeki çeşitli coğrafyalarda yer bulmuş önemli bir uygulama olduğu görülmektedir.

Hutbeler, hem dönemin halifesine ve hilâfet devletine yaptığı vurgu sebebiyle taşıdığı siyasî içerikler, hem de ihtiva ettiği nasihat ve bildirimler itibarıyla sahip olduğu dinî içerikler ile esasında bir din eğitimi faaliyetidir. Zira bu uygulama ile hem halifelüğün meşruiyeti ve bu makamın meşru sahibinin tanıtılması, hem de verilen dinî içerikli bildirimler ile dinleyici kitlesine bir bilgi aktarımı söz konusudur. Dinleyici, burada tanıtılan ve kendisi için dua edilen siyasî otoriteyi bilmekte ve benimsemektedir. Öte yandan çeşitli dinî konular ile ilgili bilgi sahibi de olmaktadır. Böylece hem söz konusu otorite, hem de hutbeye konu edilen diğer konu içerikleri ile ilgili bilişsel ve duyuşsal bir farkındalık sahibi olmakta ve çeşitli kazanımlar elde etmektedir. Hatip ise bu uygulamanın merkezinde yer alan aktif bir bilgi aktarıcısı olarak dinleyiciye planlı ve programlı bir şekilde belli bir içeriği öğretme ve benimsetme amacı gütmektedir. Bununla birlikte İslâm eğitim geleneğinde eğitimin din merkezinden ele alın-

rer 6: Ed- Dürretü'l- Mediyye fî Ahbâri'd-Deoleti'l-Fâtmiyye, ed. Selâhaddîn el-Münecid (Kâhire: Merkezü Vedûd, 1961), 315-317; Mustafa Gâlib, *Târihu'd-Dâ'veti'l-İsmâiliyye* (Dımaşk: Dâru'l-Yakaza, 1953), 176.

¹¹ ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer 6: Ed- Dürretü'l- Mediyye fî Ahbâri'd-Deoleti'l-Fâtmiyye*, 388-389.

¹² Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani 'İzzuddin el-Cezeri İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih*, ed. Muhammed Yusuf er-Rakkaka (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), XVII/323; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*, ed. Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), XXVI/254; İmauddin Ebi'l-Feda İsmail İbn Ömer el-Kureşi ed-Dimeşki İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Daru Hicr, ts.), XV/349; Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 256-257.

¹³ Daftary, *İsmâililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 67-68.

¹⁴ Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 173; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târihu'l- Fatmiyyîn fî Şimâli İfrîkiye ve Mısr ve Bilâdi's- Şâm* (Beyrut: Dâru'n- Nefâis, 2007), 245-246; Gâlib, *Târihu'd-Dâ'veti'l-İsmâiliyye*, 174.

ması ve hutbenin de öğüt, nasihat, zikir anlamlarına da sahip olmakla birlikte bir haberleşme aracı olarak da kullanılması, bu uygulamanın bir din eğitimi faaliyeti olduğu yönünü daha da güçlendirmektedir.¹⁵

1. Problem ve Amaç

Literatürde hutbelerin çeşitli ilmî dallara veya konulara göre ele alınması ve incelenmesine ilişkin çalışmalar mevcuttur.¹⁶ Ancak belli bir dönemin bugüne ulaşan hutbe metinlerini ele alıp analiz ederek bu metinlerdeki eğitsel konu ve içeriklere ilişkin bulguların elde edilip sunulmasına dair herhangi bir çalışmaya rastlanamamıştır. Fâtımîler dönemine ait hutbe literatürüne bakıldığında, konu ile ilgili bir çalışmanın mevcut olduğu görülmüştür. Bu çalışmada Fâtımî hutbelerinin tarihi, bu hutbelerde öne çıkan dinî ve toplumsal temalar ile tespit edilen hutbelerin tam metinlerine yer verilmiştir.¹⁷ Ancak Fâtımîler döneminin özellikle kurulduğu süreçteki hutbelerin birer din eğitimi aracı olarak dinleyici kitleye çeşitli öğretileri aktarmaya çalıştığı durumundan hareketle bu öğretileri tespit edip ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu konunun ele alınmasının Şiî/İsmâîlî inanca mensup olup bu inanç ekolüne bağlı özgün içeriklere sahip eğitim uygulamaları ile dikkat çeken ve halifeliklerin kendilerine ait meşru bir hak olduğuna inanan

¹⁵ Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dinî Araştırmalar* 1/2 (1998), 12.

¹⁶ Rzgar Ahmet Hamza, *Abbâsî Halifelerinin Dinî Hutbelerinde Üsluba Dönük Vurgular* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Üsmetullah Sami, *Arap Dili Belâgatı ve Retorik Açısından Hz. Peygamber (S.A.S)'in Hutbeleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Betül Fidantek, *Hz. Muhammed'in Hitabetinin Mantık Bilimi Açısından Tahlili (Vedâ Hutbesi Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); İbrahim Işık, *Ömer b. Abdülaziz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri ve Değeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler".

¹⁷ Paul E. Walker, *Orations Of The Fatimid Caliphs* (New York: I.B. Tauris Publishers, 2009).

Fâtımîlerin eğitim faaliyetlerine daha iyi ışık tutacağı ve bu faaliyetlerin anlaşılmasına olumlu yönde etki edeceği düşünülmektedir. Böylece bu çalışmanın bulgularının öncelikle din eğitimi alanındaki İslâm eğitim tarihi alan yazınına, özellikle de bu alan yazındaki dönem başlıklı araştırmalara katkı sunacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte çalışmanın İslâm mezhepleri tarihi alanındaki Şîî/İsmâîlî inanç ekolünün temel dinamikleri ve yaygınlaşmasında etkili olan unsurlara ilişkin araştırma ve çalışmalara da veri ve katkı sağlaması beklenmektedir.

Verilen bu bilgiler çerçevesinde çalışmanın problem cümlesi; “Fâtımîler’in kurulduğu ilk dönemde verilen ve bugüne metin halinde ulaşan hutbelerde eğitime konu edilen içerikler nelerdir?” sorusu etrafında şekillenmiştir. Temel amaç ise “Fâtımîler dönemindeki hutbelerin içeriğini analiz ederek bu hutbelerde eğitime konu edilmeye çalışılan içerikleri tespit etmek ve ortaya koymak”tır.

2. Yöntem

2.1. Desen

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi deseni kullanılmıştır. İçerik analizi; bir mesajın belli kriterler çerçevesinde, bir konu etrafında incelenerek kurallı olarak kod ve temaların elde edildiği bir araştırma desendir. Buradaki temel amaç, taranan içeriğin bünyesinde temel kelime, konu veya kavramların varlığını belirleyip bunlara dikkat çekmek amacıyla gündeme getirilmesidir. İçerik analizi; görsel ve işitsel programlar, görüşmeler, basılmış ve yayınlanmış metinlerin tümünün dahil edilebileceği geniş bir yelpazeye sahiptir.¹⁸ Araştırmaya konu edilen içerik sahip olduğu perspektif ve felsefe, taşıdığı dil veya anlatım özellikleri vb hususlarla belli ölçütler göz önünde bulundurularak derinlikli bir inceleme tabi tutulur ve sonuçlara ulaşılır.¹⁹ Bu çalışmada Fâtımîler döneminde sunulan ve çeşitli tarih kaynakları aracılığıyla bugüne ulaşan hutbeler ele alınarak derinlemesine bir şekilde incelenmeye tabi tutulmuş

¹⁸ Şener Büyükoztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 259.

¹⁹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2012), 184.

ve bu hutbelerde Fâtımîler tarafından halka aktarılmak veya kazandırılmak istenen eğitim içerikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece söz konusu hutbelerin tam metinleri içerik analizine tabi tutulmuştur.

Araştırmanın veri toplama kaynakları Fâtımîler döneminde sunulan hutbeleri içeren kitaplar olduğundan bu verilere ulaşmak için yine nitel araştırma yöntemlerinin bir tekniği olan doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi; kitap, rapor, makale, mektup, dergi, gazete gibi hazır kaynaklar aracılığıyla verilerin elde edildiği bir tekniktir.²⁰ Bu dokümanların belirlenmesi ve taranmasında ve sunulan hutbelerin tespitinde İsmâîlîlerin kendi kaynaklarının esas alınmasına dikkat edilmiştir. Zira Fâtımîler, İsmâîlî inancına bağlı bir devlettir ve çalışmanın objektifliği için özellikle hutbe metinlerinin tespit edilmesinde muhalif kaynaklara başvurulmuştur.

2.2. Veri Analizi

Verilerin analiz edilmesinde içerik analizi desenine uygun olarak araştırmanın amacının ve analiz birimlerinin belirlenmesi, verilerin toplanması, analiz öncesi mantıksal yapının geliştirilmesi, kodlamaların yapılması ve temaların belirlenmesi, bulguların yorumlanması ve çalışmanın sonlandırılması adımları takip edilmiştir.²¹ Bu anlamda araştırmanın amacı ile birlikte neyin, hangi konu bağlamında içerik analizine tabi tutulacağı belirlenmiştir. Bunun için verilerin nerede bulunduğu ve nasıl tespit edileceği belirlenerek hutbe metinleri toplanmaya başlanmıştır. Toplanan bu hutbe metinlerinden elde edilen verilerin araştırmanın amacına uygun olup olmadığına ilişkin karşılaştırmalar yapılarak amaç ve araştırma arasındaki mantıksal yapıda kopukluğun olmamasına dikkat edilmeye

²⁰ Sait Gürbüz - Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 430-431; Fatma Çapçoğlu - Öznur Kalkan Açıköz, "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri", *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 213-214; Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, 183.

²¹ Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 260-263; Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, 189-197.

çalışılmıştır. Daha sonra veriler, sayıları da göz önünde bulundurulurken kodlanmış ve bu kodlar tema haline getirilmiştir. Kodlama esnasında içerik analizi desenine bağlı olarak hem açık hem de örtük kodlama beraber yapılmıştır.²²

Açık kodlamada ele alınan konu ile ilgili kavramların kaç hutbede geçtiği sayılsa olarak tespit edilip yazılmıştır. Bununla beraber hutbede geçen içeriklerin ilişkili olduğu konular farklılaşabildiği için bu ilişkili konulara da referans göstermek kaydıyla örtük kodlama da kullanılmıştır. Kodlamalar, hutbe metinlerinde geçen kavram ve cümlelerden hareketle oluşturulmuştur. Bu anlamda dinleyici kitleye aktarılmak istenen içerik için “imâmet”, “hilâfet” gibi belli özel kavramlar kullanılmış ve bu kavramlar etrafında kaynaklara yazılı cümle olarak geçen söz dizimi oluşturulmuştur. Araştırmaya ilişkin hutbe metinlerinin kodlanması ve temalandırılması işlemi manuel olarak yapılmıştır. Daha sonra elde edilen temalar, bulgu başlıkları olarak kullanılmış ve yorumlanmıştır. Temalarda işlenen kodların bir kısmı için hutbelerde geçen ifadelerin Türkçe çevirisi ile alıntılar da yapılarak öne sürülen düşüncenin pekişmesi de sağlanmıştır. Bütün bu işlemlerden sonra da Fâtımîler döneminde sunulan bu hutbelerdeki eğitim içeriklerine ilişkin sonuçlar ortaya konulmuştur.

2.3. Çalışma Grubu

Çalışmada Fâtımîler’in ilk dönemi olarak adlandırılacak, kurulduğu 296/909 yılından Mısır’ın ele geçirildiği 359/970 yılına kadar bugün Tunus olarak bilinen Kuzey İfrikiyye topraklarındaki hâkimiyet sürecinde sunulan ve metin olarak bugüne ulaştığı tespit edilen hutbeler incelenmiştir. Bu tarih aralığındaki hutbelerin tercih edilmesinin bazı sebepleri mevcuttur. Öncelikle bu dönem, Fâtımîlerin kurulduğu ve devletin teşekkül edip yükseliş çağına eriştiği bir dönemdir. Zira Mısır’ın ele geçirilmesi ile beraber teşek-

²² Lawrence W. Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar* (Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014), II/470-471.

kül tamamlanmış ve doğuya doğru yayılma siyasetine odaklanılmıştır.²³ Öte yandan bu dönemde devletin benimsediği ve halka aktarmak istediği konular netleşmiş ve genel olarak eğitim faaliyetlerinde, özel olarak da hutbelerde ortaya konulmuştur. Son olarak bu döneme ait olan hutbeler, açık ve anlaşılır bir biçimde metin haline getirilerek kaynaklarda aktarılmıştır. Böylece Fâtımî devletinin yöneticileri, söz konusu döneme ait hutbelerinde halkın benimsemesini istedikleri öğretileri bilişsel ve duyuşsal ağırlıklı olarak işlemiş ve sunmuşlardır. Dolayısıyla çalışmada ele alınan hutbeler, Fâtımîlerin kurulduğu Kuzey İfrîkiyye topraklarında hüküm sürdüğü dönemle sınırlı tutulmuştur.

Fâtımîler döneminde, söz konusu tarih aralığında halka sunulduğu ve tam metin halinde bugüne ulaştığı bilinen 10 hutbe tespit edilmiştir. Bu hutbeleri sunan kişi, hutbelerin sunulduğu tarih ve yer, hutbenin türü, konusu ve metnin yer aldığı kaynağa ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 1: Çalışma Grubu

No	Hutbeyi Sunan Kişi	Tarih	Yer	Tür	Konu	Kaynak
1	Ubeydullah el-Mehdî	296/909	Kayrevan	-	İmâmet	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
2	Kâim Bi-emrillâh	302/914	İsken	Ramazân Bayramı	Zafer	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-

²³ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed B. Muhammed B. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Ve-feyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), I/361; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*, ed. Müfid Kumayhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), XXVIII/84-85; Claude Cahen, *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990), 177-179.

			de-riye	Hutbesi		Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
3	Hüseyn b. Ali el-Mervezî	333/945	Mehdiye	-	Sefer Çağrısı	1. Ebû Ali Mansur Azîzî el-Cevzerî: Sîretü'l-Üstâz Cevzer 2. ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
4	Mansûr Billâh	334/946	Mehdiye	Ramazan Bayramı Hutbesi	Bayram	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
5	Üstâz Cevzer	335/946	Kayrevan	Cuma Hutbesi	Zafer	Ebû Ali Mansur Azîzî el-Cevzerî: Sîretü'l-Üstâz Cevzer
6	Mansûr Billâh	336/947	Kutâme	Ramazan Bayramı Hutbesi	Bayram ve Vefat İlanı	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
7	Mansûr Billâh	336/947	-	Kurban Bayramı Hutbesi	Kurban	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min Uyûni'l-Ahbâr
8	Mansûr Billâh	336/948	Mehdiye	Ramazan Bayramı Hutbesi	Bayram ve Zafer	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hâmis min

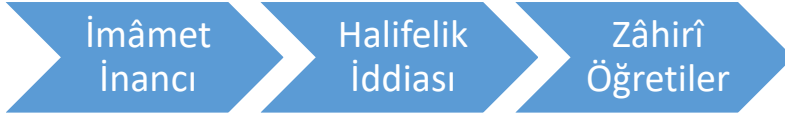
						Uyûnu'l-Ahbâr
9	Muizz Lidînillâ h	341/ 953	Man sûri ye	Kurban Bayramı Hutbesi	Kur- ban	1. Ebû Ali Mansur Azîzî el- Cevzerî: Sîretü'l- Üstâz Cevzer 2. ed-Dâî İdris İmâdüddîn el-Kureşî: Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6:Ahbâru'd-Devleti'l-Fâti- miyye
10	-	358/ 968	Fus- tat	Cuma Hutbesi	Zafer	ed-Dâî İdris İmâdüddîn el- Kureşî: Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6:Ahbâru'd-Devleti'l-Fâti- miyye

Hutbeler ile ilgili bilgilerin yer aldığı bu tablodaki satırlarda hakkında bilgiye ulaşılmayan bölüm boş bırakılmıştır. Hutbelerin alındığı kaynaklardan biri, Fâtımîler döneminde yaşamış ve bu devletin halifelerinin yakın hizmetinde bulunmuş Üstâz Cevzer isimli kişinin sîretine ilişkin yazılmış eserdir. Eser Fâtımîler döneminde kaleme alınmıştır ve bu anlamda temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Diğer kaynak ise Fâtımîlerin yıkılışından sonra İsmâîliyye inancının devam ettiği Yemen topraklarında dünyaya gelmiş ve bu inanca mensup bir dâî olarak faaliyet yürütmüş olan İdris İmâdüddîn el-Kureşî'ye aittir. Kureşî, İsmâîliyye mezhebinin tarih ve öğretilerini konu alan eser kaleme almış ve bu eserlerde söz konusu hutbeler yer almıştır.

3. Bulgular ve Yorum

Çalışma grubu olarak alınan hutbelerin okunması ve analiz edilmesi sürecinde, hutbeler aracılığıyla dinleyici kitleyi oluşturan halkın bilişsel ve duyuşsal düzeyde üç temel kazanım ve farkındalığa sahip olmasının hedeflendiği ortaya çıkmıştır. Çalışmanın temasını da oluşturan bu üç temel kazanım şunlardır:

Şema 1: Temalar

Burada hutbelerin içeriğinin analiz edilmesi ile elde edilen bu temalar ele alınıp işlenecektir.

3.1. İmâmet İnancı

İsmâîliyye inancında İmâmet; her devirde gelen peygamber ve onun yardımcısı olarak adlandırılan vâsînin öğretileri çerçevesinde siyasî bir yapı oluşturan şahsiyete verilen ismi ifade eder.²⁴ Bu anlamda İsmâîlî inanç çevreleri tarafından Kur'ân'da yer alan "Ey İmân edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre de..."²⁵ ayetinde yer alan Ülu'l-Emr ile "O halde kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa (Urvetü'l-Vüskâ) yapışmıştır"²⁶ ayetinde yer alan Urvetü'l-Vüskâ ile kastedilenin imamın kendisi olduğu ileri sürülmüştür.²⁷ Böylece İsmâîlî inancına göre inananların imamı tanınması ve ona itaat etmesi şer'î bir yükümlülük olarak görülmüş ve bu husus inanç konuları arasında yer almıştır.

Fâtımîler döneminde imam olarak kabul edilen ve kendisine inanılması için çağrıda bulunulan kişi, bizzat Hz. Fâtımâ'nın soyundan geldiğine inanılan devletin yöneticisi olmuştur. Böylece imâm, aynı zamanda Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin de soyundan gelmiş olup İmâmetin gerçek sahibi olan ehl-i beyt'e mensup kişi olarak kabul edilmiştir.²⁸ Bu devletin resmî da'vet temsilcileri, farklı coğrafyalara gönderdikleri dâîlerden hem imama itaat etmelerini, hem de

²⁴ ed-Dâî Ahmed Hamidüddîn el-Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, ed. Muhammed Kâmil Hüseyin - Muhammed Mustafa Hilmî (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953), 134.

²⁵ Nisâ, 4/59.

²⁶ Bakara, 2/256.

²⁷ Câfer İbn Mansûru'l-Yemen, "Kitâbu'l-Âlim Ve'l-Gulâm", *Erba'u Kütübün Hakkâniyye*, ed. Mustafa Gâlib (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'a, 1987), 33; Mâcid, *es-Sicillâtü'l-Mustansriyye*, 169-170.

²⁸ Atiye Mustafa Müşerrefe, *Nazmü'l-Hükûm bi Mısır fi Asri'l-Fâtımîyyîn* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1948), 70.

bu itaat için bir çağrı sistemi oluşturup insanları bu inancı benimsemeye davet etmelerini istemiştir.²⁹

Fâtımîler döneminde bu inancın yaygınlaşmasında hutbelerin de etkili olduğu görülmektedir. Çalışma grubunda yer alan hutbelerde bu inanca vurgu yapıldığı ve insanların bu inancı benimseyerek imâma itaat etmelerinin sağlanmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Fâtımîler döneminde hutbelere iştirak eden halkın hem İsmâîlî, hem de Sünnî inanç çevrelerinden müteşekkil insanlardan oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda,³⁰ imâmet inancının hutbeler aracılığıyla halka aktarılıp telkin edilmesinin Fâtımîler için önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Ubeydullah el-Mehdî, Fâtımîler devletini kurduktan hemen sonra kendisine bağlı olan bölgelere çeşitli talimatlar göndermiş ve bu talimatlar arasında hutbelerde imâmet inancına ve imamların isimlerine vurgu yapılması da yer almıştır.³¹ Böylece hutbeler bir eğitim aracı olarak işlev görmüş ve dinleyici kitleyi oluşturan halkın bu inanca ilişkin bilişsel ve duyuşsal kazanım edinmelerine özen gösterilmiştir.

İmâmet inancının hutbeler aracılığıyla yaygınlaştırılmasına ilişkin tema çerçevesinde elde edilen kodlara bakıldığında, öncelikle çalışma grubunda yer alan 10 hutbede de bu inanca vurgu yapıldığı, imama tabi olmanın ve itaat etmenin şer'î bir yükümlülük ve gereklilik olduğuna işaret edildiği görülmektedir. Özellikle hutbelere giriş yapılırken Allah'a hamd, Resûlüne salat ve salamdan hemen sonra imamlara da saygı, hürmet, teşekkür ve ittiba çağrısı ifadeleri sık ve vurgulu bir şekilde dile getirilerek işlenmiştir. Bu girişlerde imâmet inancının gerekliliğine, bu inancın ehl-i beyte ait bir hak olduğuna, dolayısıyla bu hakkın ehl-i beytin soyundan gelen

²⁹ Kâdî b. Muhammed en-Nu'mân, *Kitâbu'l-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, ed. Habîb el-Fekî vd. (Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1996), 273.

³⁰ Walker, *Orations Of The Fatimid Caliphs*, 56.

³¹ İdris İmâdü'd-Dîn el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, ed. Muhammed el-Ya'lavî (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1985), 170-171.

Fâtımîlere intikal ettiğine dikkat çekilmiş ve böylece Fâtımî imamlara özel atıflar yer almıştır.³² Örnek olması amacıyla çalışma grubunda yer alan bir hutbe şöyle başlamıştır:

Rubûbiyeti ile bir, birliği ile tek, kudret ve bekâsıyla muazzez, azamet ve büyüklüğüyle görkemli, öncesiz ve sonrasız, cahillerin benzetmelerinden, betimleyicilerin sınırlama ve şartlandırmaların ve bakanların gözlerinin derinliklerinden aşkın olan Allah'a hamd olsun. Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik ederim. Nübüvveti ile kerem sahibi, risaleti ile seçilmiş, fazileti ile özgün olan, parlak nur ile gönderilen, hakka karşı sadık olan, hidayeti emredip küfrü aşağılayan, peygamberlere üstün ve tasdik edilmiş olan Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim. Dalalete karşı risalet ve hidayeti tebliğ edip (inanırları) helak olmaktan kurtardı. Kendisine yakın gelinceye kadar Allah'ın yolunda hakkıyla cihad ederek dinin bilgi ve gerekliliklerini anlayıp şeriat ve sınırlarıyla (insanlara) anlattı. Allah'ın selamı hem onun hem de (inanırların) hidayete götürücü imamları olup temiz, arınmış ve iyilikle kerem sahibi olan soyunun üzerine olsun"³³

Hutbelerin girişlerinde imâmet inancına yapılan bu vurgularda birtakım bilişsel öğretilerin karşı tarafa örtük olarak aktarılmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Zira imâmların hem isimlerinin zikredilmesi, hem de bu isimlerin Allah ve Rasûlü'nün ismi ile birlikte özel olarak anılması, bu imamlara tabi olmanın İslâm dinindeki önemine ve gerekliliğine özel bir atıf anlamı barındırmaktadır. Bu anlamda dinleyicinin, bu inancı daha çok önemsemesi ve farkındalık sahibi olmasının hedeflendiği ileri sürülebilir. Yanı sıra bir hutbede bu inancın İslâm dinindeki yerine özel bir yer de ayrılmıştır. Burada yer alan bilgiye göre imâmet inancı İslâm dininde nübüvvetten son-

³² Ebû Ali Mansur Azîzî el-Cevzerî, *Siretü'l- Üstâz Cevzer*, ed. Muhammed Kâmil Hüseyin - Muhammed Abdülhadi Şa'ria (Matbaatü'l-İtimad, 1962), 53, 44, 55, 76; el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 171,201, 340, 381, 419-420, 428, 482, 541; İdris İmâdü'd-Dîn el-Kureşî, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6: Ahbârü'd- Deoleti'l-Fâtımiyye*, ed. Mustafa Gâlib (Beirut: Dârü'l-Endülüs, 1984), 24.

³³ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 428.

raki en yüksek makamdır. Bu sebeple imamı tanımanın ve kendisine tabi olup itaat etmenin inananlar için bir farz olduğu zikredilmiştir.³⁴ Başka bir hutbede de yine imâmetin gerekliliği vurgulanarak inananların kendilerine bu anlamda tabi olunmasının ve iplerine sınıksız sarılmasının hidayete erişmek için şart olduğu dile getirilmiştir.³⁵ Böylece imâmete ilişkin ittiba çağrısı ile beraber bu inanca ilişkin benimsenen bazı bilgilerin dinleyici tarafından bilişsel düzeyde kavranmasına da önem verilmiştir. Dolayısıyla hutbeye dinleyici konumunda katılım sağlayan halk, benimsediği imâmet inancına ve bu inancın Fâtımî/İsmâîlî nazariyeye göre İslâm dinindeki konumuna ilişkin bilgi sahibi de olmuştur.

Bilgi düzeyindeki aktarım veya bilişsel farkındalık ile beraber, imama tabi olma ve itaat etme konusunda dinleyici üzerinde bazı duyuşsal etkilerin de meydana gelmesine önem verildiği dikkat çekmiştir. Zira hutbelerde kendisine tabi olmanın dinî bir gereklilik olduğu vurgulanan imamın, bu vesileyle rahmet kapılarının yeryüzündeki anahtarı, hidayet ışığı, inancın güneşi, hayırlı olan her işin delili, hakkın savunucusu, dinin koruyucusu, inananların gölgesi ve yardımcısı olduğu da ileri sürülmüştür.³⁶ Böylece imâmet inancına yapılan çağrının manevî boyutu öne sürülerek dinleyici kitle üzerinde bu inancının duyuşsal tesirinin artırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu tesirin imamın savaş, sefer gibi bazı çağrılarında da yinelenildiği görülmektedir. İmam, verdiği hutbelerde kendisine destek olmanın ve kendisinin düşmanlarıyla savaşmanın Hz. Muhammed'in ensârının amel ve sevabı ile eşdeğer olduğuna vurgu yapmıştır.³⁷ Yanı sıra kendisine, dolayısıyla imâmet davasına sahip

³⁴ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 201.

³⁵ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 547.

³⁶ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 172, 544.

³⁷ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 311-312.

çıkmanın ve taraftar olmanın Allah'ın tarafında olmak;³⁸ sırt çevirmek ve düşmanlık etmenin de Allah'a düşmanlık etmek olduğunu zikretmiştir.³⁹ Bu durum, bilişsel olarak önem ve malumatı aktarılan ve kendisi için çağrıda bulunulan inanca olan bağlılığın etkisinin artırılması için duyuşsal farkındalık ve manevi tesirin de geliştirilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Kureşî'nin kayıtlarına aldığı bir bilgiye göre, böyle bir hutbenin ardından insanların gözyaşları içerisinde bağlılık bildirisinde bulunmuşlardır.⁴⁰ Böylece dinleyici kitlesinin imâmet inancına olan bağlılık ve aidiyetinin pekiştirilmesine önem verildiği anlaşılmaktadır.

3.2. Halifelik İddiası

İmâmet, genel olarak siyasî liderliğin özel bir temsili olan hilâfet kavramını da içinde barındıran, böylece daha geniş bir anlama sahip bir kavram olarak kullanılıyor olsa da, İsmâîlîyye'nin de içinde bulunduğu Şiî grupların genelinde farklı bir anlam yelpazesine sahiptir. Bu inanç çevrelerine göre imâmet, cismani ve ruhani olarak peygamberliğin devamı niteliğini taşıyan özel bir müessesedir.⁴¹ Dolayısıyla bu düşünce içerisinde imâmet, siyasî liderlikten ziyade dinî liderlik için ağırlıklı bir şekilde kullanılan bir kavram olarak yer almaktadır.

Fâtımîler döneminde sunulan ve çalışma grubuna dahil edilerek incelenen hutbelere bakıldığında da böyle bir ayırımın ipuçlarına rastlanmaktadır. Buna göre imâmet, Hz. Peygamber'den sonra onun getirdiği dinî ve manevî misyon ve vizyonun devam ettiricisi olan bir makam olarak görülüyorken Müslümanların siyasî liderliği için daha ziyade hilâfet ifadesinin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bu sebeple çalışmada Fâtımîlerin Müslümanların siyasî liderliğini üstlenme yolundaki girişimleri, bu iddiada Abbâsî halifeliği ile

³⁸ el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, 53-55.

³⁹ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 421.

⁴⁰ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 312.

⁴¹ Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2000, XXII/201.

mücadele ederek kendilerini haklı gösterme yolunda ileri sürdükleri argüman ve öğretileri için “halifelik iddiası” teması tercih edilmiştir.

Çalışma grubunda yer alan hutbeler arasında halifelik ile ilgili hususlara değinen hutbelerin sayısının 5 olduğu tespit edilmiştir. Bu hutbelerden 3’ü Fâtımîlerin yöneticileri için “halife” nitelemesine yer verirken 2’sinde “Emîrû’l-Mü’minîn” ifadesinin tercih edildiği görülmüştür. Bu değiniler incelendiğinde dinî liderliğin yanı sıra Müslümanların siyasî liderliğinin de Fâtımîler tarafından yürütülmesi gerektiğine ilişkin öğretilerin dinleyici kitleye aktarılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir.

Fâtımî imâmlarının aynı zamanda halifelik iddiasında da bulduklarına ilişkin hutbelerde ortaya çıkarılan temaya ait elde edilen kodlara bakıldığında, bu iddianın gerçekliğinin ispatında ve halk üzerindeki tesirinin artırılmasında yine bilişsel ve duyuşsal bazı etkilerin meydana gelmesine önem verildiği görülmektedir. Bu anlamda bilişsel olarak öncelikle imâmetin Fâtımîlere ait meşru bir hak olduğunun yanı sıra hilâfetin de kendilerinin bir hak ve görevi olduğuna vurgu yapılmıştır. Konunun yer aldığı bir hutbede Fâtımî imamlarının aynı zamanda halifelik için de seçilmiş özel vasıflı kişiler olduğuna şöyle dikkat çekilmiştir: “*En faziletli, arınmış ve mükemmel salât Hz. Muhammed’e ve onun iyi ve temiz, halifelik için seçilmiş ve imam olarak rıza gösterilmiş soyuna olsun*”.⁴² Bu seçilmeden kastedilen anlamın esasında ilahi bir destek olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Allah’ın, kendilerini nübüvvetin mirası olan dinî liderlik ile desteklediği gibi, kendilerinin Müslümanlara siyasî liderlik yapmalarına da rıza gösterdiğinin ifade edilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Bir hutbede de Allah’a hamd, Râsûlüne salat ve selamdan sonra Emîrû’l-Mü’minîn olan halifenin şahsiyeti zikredilerek bu düşünce

⁴² el-Cevzerî, *Sîretü’l- Üstâz Cevzer*, 78-79; el-Kureşî, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtîmiyyîn bi’l-Mağrib: el-Kısmu’l-Hamis min Kitâbi Uyûni’l-Ahbâr*, 544; el-Kureşî, *Uyûnu’l-Ahbâr ve Fünûnu’l-Âsâr 6: Ahbârü’d- Devleti’l-Fâtîmiyye*, 26.

yinelenmiştir.⁴³ Başka bir hutbede de kendileri için “Allah’ın halifesi” yakıştırmalarına yer verildiği tespit edilmiştir.⁴⁴ Bu ifade ile halifelik iddiasının ilâhî destekli oluşunun pekiştirilmeye çalışıldığı, halifelik kurumunun da kendileri için şer’i bir hak ve sorumluluk alanı olduğuna ilişkin düşüncenin hakim olmasının hedeflendiği ileri sürülebilir. Hz. Ali’den Fâtımîlere kadar halifeliğin ehl-i beyt için bir fetret dönemi geçirdiği, Fâtımîlerin bu misyonu tekrar üstlendiğine ilişkin bilgilere de hutbelerde rastlanmaktadır. Nitekim bir hutbede inananların ait olduğu devletin ilk kez kendileri ile ayağa kalktığı ve kendilerinin eliyle kâim kılındığı işlenmiştir.⁴⁵ Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, Fâtımîlerin hutbeler aracılığıyla dinleyici kitleye halifeliğin kendileri için ilâhî destekli bir hak olduğu, bu hakkın tarihsel süreçteki fetretinden sonra kendileri tarafından yeniden ikame edildiği ve bu anlamda kendilerinin halifeliğine de tabi olmalarının önem arz ettiğine ilişkin bilgilerin seçilerek aktarıldığı görülmektedir.

İnananların Fâtımî imamlarını halife olarak da kabul edip kendilerine bağlılık duymalarını artırmak amacıyla bu konunun duyuşsal olarak da hutbelerde işlendiği ortaya çıkmıştır. Konunun ele alındığı bir hutbede aradaki uzun fetret döneminden sonra, halifeliğin gerçek sahibi olan Emîrü’l-Mü’minîn’in devrine ve faaliyetlerine denk gelmenin ve bu davaya şahit olmanın bir lütuf olarak kabul edilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu anlamda halifeliğin artık gerçek sahiplerinin eline ulaştığı vurgulanarak bu gelişmelere şahit olmanın ve bu idareye tabi bir şükür vesilesi olduğu öne sürülerek dinleyici kitlenin üzerindeki tesir artırılmaya çalışılmıştır. Bu hususun yer aldığı hutbede şu ifadelere yer verilmiştir: “Mü’minlerin emirinin lütuf ve merhametine, (dünya işlerinizin yürütülmesi için) verdiği

⁴³ el-Kureşî, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib: el-Kısmu’l-Hamis min Kitâbi Uyûni’l-Ahbâr*, 171.

⁴⁴ el-Kureşî, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib: el-Kısmu’l-Hamis min Kitâbi Uyûni’l-Ahbâr*, 483.

⁴⁵ el-Kureşî, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib: el-Kısmu’l-Hamis min Kitâbi Uyûni’l-Ahbâr*, 431.

*ahde ve sizi korumasına karşılık Allah'a sürekli olarak şükredin!"*⁴⁶ Bununla beraber halifelğin uzun süre ehl-i beytin elinden alınmasında vebal sahibi olduğu düşünüldüğü anlaşılan, özellikle Emevîlere mensup şahsiyetlere hutbelerde lanet edildiği de tespitler arasında yer almaktadır.⁴⁷ Yanı sıra halifelik konusu ile ilgili hutbelerde özel dua ve yakarışlara da yer verilmiştir. Bu anlamda hem halifelikte muvaffak olmak için yakarışlarda bulunulmuş⁴⁸ hem de kendi halifeliklerine tabi olan, maddi ve manevi destek sağlayan çeşitli topluluklara da halifenin kendi ağzından dualar edilmiştir.⁴⁹ Böylece Fâtımîlerin halifelik ile ilgili iddialarının tarihsel arka planı ve meşruiyet temellendirmesi hakkında bilgi sahibi olan dinleyici kitlenin bağlılık ve aidiyetinin pekişerek artması için duyuşsal içerikli bir üslubun da tercih edildiği ortaya çıkmıştır.

3.3. Zâhirî Öğretiler

Fâtımîler döneminde dinî ilimler, eğitim uygulamalarında iki temel konuya ayrılarak işlenmiştir. Bunlar zâhirî konular ve bâtinî konulardır. Zâhirî konular, İsmâîlî din bilginleri tarafından ilk kez Fâtımîler döneminde ortaya konulan ve şekillendirilmeye çalışılan İsmâîlî fıkıh öğretileri ve şeriat sistemine ve bu hususlara ait içeriğe verilen isimdir. Bu konular için o dönemde kaleme alınan çeşitli kaynaklar mevcut olsa da bunların arasında en temel olan ve referans olarak kabul edilen kaynak Kâdî en-Nu'mân'a ait olan *Deâimü'l-İslâm* adlı eserdir. İki ciltten oluşan bu eserde temizlik, namaz, oruç, itikâf, hac, zekat, bey', yeminler, gıdalar, içecekler, tıp, giyim, avlanma, kesim, kurban, nikah, boşanma, atik, hediye, diyet, hadler, hırsızlık, riddet, gasb, borç, şahitlik ve kadılık konuları ele alınarak bu konular Kur'ân, sahih olarak kabul edilen sünnet ve

⁴⁶ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 173.

⁴⁷ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 201-202.

⁴⁸ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 420-421.

⁴⁹ el-Cevzerî, *Siretü'l-Üstâz Cevzer*, 60; el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 485-486.

imamların öğretileri çerçevesinde ortaya konulmuştur.⁵⁰ Bâtınî konular ise her zâhirî (görünen) ardında bir bâtın (görünmeyen) olduğu düşüncesine dayanarak bu düşünceye ilişkin çıkarımlar (te'vîl) için imâmın merci olarak kabul edildiği öğretilere dayanmaktadır. Bu konulara ilişkin veriler için de dönemin temel kaynağı yine Kâdî tarafından kaleme alınan *Te'vîlü'd-Deâim* isimli eserdir. Kâdî, daha önce kaleme aldığı *Deâimü'l-İslâm* isimli eserde ele aldığı bütün zâhirî konuları bu eserinde tekrar ele alarak bu sefer söz konusu konuların ardında gizli ve saklı olduğuna inanılan bâtınî ve te'vîlî konuları işlemiştir.⁵¹

Hutbe metinleri incelendiğinde çeşitli vesilelerle zâhirî ve şer'î konulara da değinildiği, bu konulara ilişkin Fâtımî/İsmâîlî öğreti ve kabullerin de dinleyici kitleye bilişsel düzeyde aktarıldığı görülmüştür. Fâtımîler döneminde özellikle ibadete riayet etme konusu önem taşımıştır. Bu husus Allah'ın insanları ibadet için yarattığı vurgusu ile özel bir yer almıştır.⁵² Hutbelerde ele alınan zâhirî konular incelendiğinde 2 hutbede takva, 2 hutbede tövbe ve istiğfar, 2 hutbede ramazan orucundan sonraki fitr sadakası, 2 hutbede kurban, 1 hutbede de hac ibadetinin işlendiği tespit edilmiştir.

Takva konusunun ele alındığı hutbelerde dinleyici kitleye ibadet esnasında bu ilkeyi göz önünde bulundurma ve bu ilkeyi hedeflemeleri gerektiği telkin edilmiştir.⁵³ Buna bağlı olarak Allah korkusu ve ibadetlerde Allah'ın rızasının esas alınması noktasında bir hassasiyetin gözetilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.

Tövbe istiğfar konusunun yer aldığı hutbelerde günahlardan pişman olma ve Allah'tan af dileme hususları dile getirilip tavsiye edilerek teşvik edilmiştir. Bir hutbede konuya ilişkin olarak "*Günahlarınız için istiğfarda bulunun, zira Kur'an'da 'Rabbinizden bağışlanma*

⁵⁰ Kâdî b. Muhammed en-Nu'mân, *Deâimü'l-İslâm*, ed. Âsaf b. Ali Asgarî Feyzî (İskenderiye: Dâru'l-Maârif, 2003), I-II.

⁵¹ Kâdî b. Muhammed en-Numân, *Te'vîlü'd-Deâim* (Beyrut: Kâdî b. Muhammed, 2006), I-II.

⁵² el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, 77.

⁵³ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 541, 429.

*dileyin, o çok bağışlayıcıdır*⁵⁴ *buyrulmuştur*” şeklinde ayet de kullanılarak konunun pekişmesi sağlanmıştır.⁵⁵

Fıtır sadakasının işlendiği hutbelerde bu ibadetin Ramazan ayı için önem taşıyan önemli bir ibadet olduğuna yer verilmiştir. Bu sadakanın hem Allah’ın belirlediği bir farz, hem de Rasûlü’nün uyguladığı bir sünnet olduğu zikredilerek inananların bu ibadetin gereğini yerine getirmekle sorumlu olduğu dile getirilmiştir. Bu husus ile ilgili şu ifadeler kullanılmıştır: *“Bugünlerde, oruç ibadetinin zekatı mesabesinde ve Peygamberinizin bir sünneti olan fıtır sadakalarınızı eda edin! Her birinizin ailesinden erkek veya kadın, küçük veya büyük herkes için bu görevi yerine getirin!”*⁵⁶

Kurban ibadetinin konu edildiği hutbelerde ise daha çok detayın yer aldığı görülmüştür. Konunun işlendiği hutbelerin birinde bu ibadetin Hz. İbrahim’e kadar geri giden tarihçesine değinilmiştir. Daha sonra kurban olarak kesilecek hayvanlar ile ilgili bir bilgilendirme bildirisinin sunulduğu dikkat çekmiştir. Buna göre *dişi deve ve dişi ineğin kurban edilmesinin daha faziletli olduğu, bu hayvanlarda bedensel bir kusurun olmamasına dikkat edilmesi gerektiği ve kurban ibadetine tamamen Allah’ın rızasının gözetilmesinin hedeflenmesi* tavsiye edilmiştir.⁵⁷ Diğer hutbede de yine kurban ibadetine kesilecek hayvanların özellik ve nitelikleri ile bu ibadetten maksadın Allah’ın rızası olduğu ele alınmıştır.⁵⁸ Hac konusunun yer aldığı hutbe de kurban ile beraber ele alınarak kurbanın hac farzı ile beraber olduğuna vurgu yapılmış, bununla beraber Hac ibadetinin ve kutsal toprakların ziyaretinin farz olduğuna değinilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Nuh, 71/10.

⁵⁵ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 340.

⁵⁶ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 481-482.

⁵⁷ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 428-429.

⁵⁸ el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, 77; el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 543.

⁵⁹ el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 428-429.

Fâtımîler döneminde geliştirilen İsmâîlî zâhirî fıkıh sistemi ve öğretileri, bu inanç içerisinde oldukça önem taşıyan bir husus olmuştur. Zira İsmâîlîler, şer'î ve fikhî konuları görmezden gelerek tamamen bâtınî konu ve öğretilere odaklanan ve bu öğretileri esas alan bir inanç ekolü olarak bilinmektedir. Bu yaklaşım daha ziyade Karmâtî/İsmâîlî gruplar arasında öne çıkmakla beraber Fâtımîler için geçerli değildir.⁶⁰ Fâtımîler, bundan farklı olarak İsmâîlîlik bünyesinde bir fıkıh ve şeriat sistemi oluşturarak zâhirî konuların da geliştirilmesine önem vermişlerdir.⁶¹ Fâtımîlerin geliştirdiği sisteme göre bâtınîlik önem taşımakla birlikte bâtın olan mânâ ve mefhum ulaşılabilmeyen yolu zâhirî öğretileri bilmek ve uygulamaktan geçmektedir.⁶² Nitekim hutbelerde zâhirî öğretilerin ele alınarak işlenmesi de bu hususu ortaya koymaktadır.

Burada bâtınî konuların da Fâtımî/İsmâîlî sistem için önem taşımakla birlikte hutbelerde neden bu konuların ele alınmadığı ile ilgili bir sorgulama yapılabilir. Fâtımîler döneminde bâtınî konuların öğretimi için hedef kitle özel olarak seçilmiş ve özel eğitim ortamlarında bu öğretim gerçekleşmiştir. Yani halka açık, hedef kitlenin her kesimden insanın katılımıyla oluşan hutbe, vaaz, câmi dersleri gibi eğitim faaliyetlerinde bâtınî konular değil; zâhiri konular aktarılmıştır.

Bâtınî konular için tercih edilen eğitim ortamları daha ziyade saraylarda yer alan hikmet meclisleri ve özellikle Mısır döneminde kurulan Dâru'l-Hikme olmuştur.⁶³ Bu sebeple Fâtımîler döneminde

⁶⁰ Daftary, *İsmailîler: Tarihleri ve Öğretileri*, 210-211.

⁶¹ Ali Avcu, "Erken Dönem İsmailîliğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 269.

⁶² İbn Mansûru'l-Yemen, "Kitâbu'l-Âlim Ve'l-Gulâm", 27; el-Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, 134.

⁶³ Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdusselâm b. Hasan el-Kayserânî İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fi Ahbârî'd-Devleteyn*, ed. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru Sâdir, 1992), 110; el-Kureşî, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*, 557; Paul E. Walker, "Fatimid Institutions Of Learning", *Journal Of The American Research Centre In Egypt* 34 (1997), 182; Farhad Daftary, *Isma'iliis in Medieval Muslim Societies* (London: I.B. Tauris Publishers, 2005), 74; ayrıca Fâtımîler döneminde birer eğitim kurumu olarak Saraylar ve Dâru'l-Hikme için bkz. Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 156-172.

sunulan hutbelerde zâhirî ve şer'î konular işlenmiş, bâtûnî ve te'vîlî konulara yer verilmemiştir.

Sonuç

Hutbe; Cuma ve bayram namazlarında halka açık olarak sunulan konuşmadır. Bu uygulama bir din eğitimi faaliyeti işlevi görmektedir. Zira konuşmanın içeriğinde ele alınan konular ve verilen mesajlar dinleyici kitle üzerinde bir davranış değişikliği sürecidir. Hutbeyi sunan hatip, aktif bir sunucu olarak bilgileri katılımcı ve dinleyicilere aktarmakta, böylece bir eğitim faaliyeti gerçekleşmektedir.

Bu çalışmada, Şîî/İsmâîlî inancı merkezinde ortaya çıkan Fâtımîler'in kurulduğu dönemden devletin merkezini Mısır'a taşıdıkları döneme kadar teşekkül sürecini tamamladığı Kuzey İfrîkiyye (Tunus) topraklarındaki hâkimiyet sürecinde bir eğitim faaliyeti olarak sunduğu hutbelerde konu edilen eğitim içerikleri araştırılmıştır. Bu amaçla yapılan incelemelerde söz konusu dönemde sunulan ve bugüne tam metin halinde ulaşan 10 hutbe tespit edilmiş ve bu hutbeler çalışma grubu olarak kullanılmıştır. Bu hutbeler içerik analizine tabi tutulmuş ve önce kodlar oluşturulmuş, daha sonra bu kodlardan üç adet tema üretilmiştir. Hutbeler aracılığıyla dinleyici kitleyi oluşturan halka aktarılan ve eğitim içeriği olarak kabul edilebilecek bu üç tema; imâmet inancı, halifelik iddiası ve zâhirî öğretilerdir.

İmâmet inancı; Fâtımîlerin, Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin soyundan gelen kendilerine ait bir hak olarak kabul ettikleri dinî liderlik makamıdır. Bu makam, nübüvvetten sonraki en yüksek müessesese olarak kabul edilmiş ve bunun bir inanç olarak görülüp tabi olmasının farz olduğu ileri sürülmüştür. Fâtımîler, İsmâîlî inancının temel bir öğretisi olan bu inanca açık çağrıda bulunmuş ve bu inancı yaygınlaştırmak için gayret sarf etmiştir. Bu çağrı ve yaygınlaştırma girişimleri için hutbeler de etkin olarak kullanılmış ve hutbeler aracılığıyla insanlara imâmet inancı aşılana çalışılmıştır. İmâmet inancının hutbelerde işlenmesinde katılımcıların bilişsel ve duyuş-

sal bazı farkındalıklara sahip olmasının amaçlandığı tespit edilmiştir. Bu anlamda öncelikle bütün hutbelerin girişlerinde Allah'a hamd ve Rasûlüne salat ve selamdan sonra imamların da ismi ve önemi zikredilerek bu inancın konumu ve önemi vurgulanmıştır. Bununla birlikte imâmet inancının nübüvvetten sonraki yüksek makamı, bu inanca tabi olmanın farz oluşu gibi hususlar da işlenerek dinleyici kitle tarafından inancın kavranması sağlanmaya çalışılmıştır. Dinleyici üzerinde duyuşsal etki bırakmak için de bu inanca mensup olanların çeşitli peygamberlerin safında yer alan yüksek konumdaki kişi ve topluluklarla eşit seviyede olmak, Allah'ın safında yer almak; bu inanca karşı çıkmak da Allah'a düşman olmak olarak yorumlanmış, böylece manevî duygulara hitap edilerek bu inancın yerleşmesi ve pekişmesi hedeflenmiştir.

Halifelik iddiası; Fâtımîlerin dinî liderlik olarak kabul ettikleri imâmetin yanı sıra Müslümanların siyasî ve idarî liderliğini de kendi hak ve sorumluluk alanında gördükleri bir girişimdir. Bu anlamda Abbâsî halifeliği ile bir mücadeleye girişmiş ve bu makamı da kendi bünyesine almak için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı hutbelerde de işlenmiş ve hutbeler aracılığıyla halifelik iddiası da yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Hutbeler incelendiğinde Fâtımî imamlara bu makamın da bir nitelemesi olarak halife ve emîrül-mü'minîn hitaplarının kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Fâtımîlerin imam olarak seçilmiş olmanın yanı sıra halife olarak da Allah tarafından tercih edilmiş ve rıza gösterilmiş kimseler olduklarına ilişkin bir öğreti tesis edilmiştir. Böylece dinleyicilerin zihninde bilişsel bir temellendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber halifeliğin uzun aradan sonra ehl-i beytin soyundan gelen kimselerin eline geçmesine şahitlik eden kimselerin büyük bir lütfu mazhar olduğu, bu hakkı ehl-i beytin elinden alanların lanete müstehak olduğu da zikredilmiş ve halifelik yolunda muvaffakiyet için yakarışlara da yer verilerek dinleyici üzerinde duyuşsal ve manevî bir alan oluşturulmaya çalışılmıştır.

Zâhirî öğretiler; Fâtımîlerin bir devlet olarak teşekkül ettikten sonra İsmâilî inancının etrafında fikhî ve şer'î bir sistem tesis etmek için ortaya koyduğu öğretileri ifade etmektedir. Bu öğretileri

Fâtımîlerin İsmâîlîliğe kazandırdığı özgün bir gelişmedir. Zira daha önce İsmâîlîlikte zâhirden (görünen) ziyade bâtın (gizil, saklı, görünmeyen) önem taşımakta iken Fâtımîler bu kabul ile beraber bâtın öğretinin elde edilebilmesi için zâhirin de hakkıyla elde edilmesi gerektiği düşüncesini geliştirmiştir. Böylece dinî ilimler ve bu ilimler kapsamında sürdürülen eğitim uygulamaları zâhirî ve bâtınî konular olarak ikiye ayrılmış ve bu şekilde işlenmiştir. Zâhirî öğretiler halka açık ve genel olarak her eğitim ortamında işlenirken, bâtınî konuların öğretimi daha kapalı ortamlarda, seçilmiş öğrencilere özel olarak gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda hutbeler, zâhirî öğretileri oluşturan gündelik dinî ihtiyaçlar ve fıkıh konularının işlendiği bir platform olarak da kullanılmıştır. Çalışma grubunda yer alan hutbeler incelendiğinde zâhirî öğretiler olarak takva, tövbe ve istiğfar, ramazan orucu ve fitr sadakası, kurban ve hac konuları işlenmiştir. Bu konular ile ilgili bilişsel düzeyde fikhî hükümler dile getirilmiş ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

Fâtımîler döneminde sunulan bu hutbeler bir bütün olarak incelendiğinde, ortaya çıkan sonuçların bu devletin benimsediği İsmâîlî inancı ve Müslüman coğrafyanın liderliği girişimi kapsamındaki politik ve eğitimsel çalışmaları ile mutabakat arz ettiği görülmüştür.

Kaynaklar

- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 21. Baskı., 2011.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XVII/539-546. İstanbul, 1998.
- Avcu, Ali. "Erken Dönem İsmaililiğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 267-287.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XVIII/425-428. İstanbul, 1998.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Büyükoztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 24. Baskı., 2018.

- Cahen, Claude. *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990.
- Cevzerî, Ebû Ali Mansur Azîzî el-. *Sîretü'l- Üstâz Cevzer*. ed. Muhammed Kâmil Hüseyin - Muhammed Abdülhadi Şa'ria. Matbaatü'l-İtimad, 1962.
- Çapçioğlu, Fatma - Açıkgöz, Öznur Kalkan. "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri". *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*. ed. Özcan Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Daftary, Farhad. *Ismailis in Medieval Muslim Societies*. London: I.B. Tauris Publishers, 2005.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017.
- Devâdârî, Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-. *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer 6: Ed- Dürretü'l- Mediyeye fi Ahbârî'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. ed. Selâhaddîn el-Müneccid. Kâhire: Merkezu Vedûd, 1961.
- Doğan, Recai. "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler". *Dinî Araştırmalar* 1/2 (1998), 5-51.
- Ecer, Münir. *Fâtımîler Döneminde Eğitim*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- el-Kirmânî, ed-Dâî Ahmed Hamidüddîn. *Râhatü'l-Akl*. ed. Muhammed Kâmil Hüseyin - Muhammed Mustafa Hilmî. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953.
- el-Kureşî, İdris İmâdü'd-Dîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-Hamis min Kitâbi Uyûni'l-Ahbâr*. ed. Muhammed el-Ya'lavî. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1985.
- el-Kureşî, İdris İmâdü'd-Dîn. *Uyûnu'l-Ahbâr ve Fünûnu'l-Âsâr 6: Ahbârü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. ed. Mustafa Gâlib. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1984.
- el-Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali. *İttiâzu'l-Hunefâ bi-Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*. ed. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kâhire, 1966.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. ed. Ahmed Câd. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- en-Nu'mân, Kâdî b. Muhammed. *Deâimü'l-İslâm*. ed. Âsaf b. Ali Asgarî Feyzî. 2 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Maârif, 2003.

- en-Nu'mân, Kâdî b. Muhammed. *Kitâbu'l-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. ed. Habîb el-Fekî vd. Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1996.
- en-Numân, Kâdî b. Muhammed. *Te'vîlü'd-Deâim*. Beyrut: Kâdî b. Muhammed, 2006.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*. ed. Müfid Kumayhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- er-Râzî, el-Îmâm Fahrüddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*. ed. Abdüsselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1991.
- Fidantek, Betül. Hz. Muhammed'in Hitabetinin Mantık Bilimi Açısından Tahlili (Vedâ Hutbesi Örneği). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gâlib, Mustafa. *Târîhu'd-Dâ'veti'l-İsmâiliyye*. Dimaşk: Dâru'l-Yakaza, 1953.
- Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 5. Baskı., 2018.
- Hamza, Rzgar Ahmet. *Abbâsî Halifelerinin Dinî Hutbelerinde Üsluba Dönük Vurgular*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Hüseyn, Muhammed Kâmil. *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Dîn Dâi'd-Duât: Tercemetü Hayâtihi bi-kalemihî*. Kâhire: Darü'l-Kâtib el-Mısırî, 1949.
- Işık, İbrahim. Ömer b. Abdülaziz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri ve Değeri. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed B. Muhammed B. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. ed. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Kesîr, İmaduddin Ebi'l-Feda İsmail İbn Ömer el-Kureşi ed-Dimeşki. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Daru Hicr, ts.

- İbn Mansûru'l-Yemen, Câfer. "Kitâbu'l-Âlim Ve'l-Gulâm". *Erba'u Kütübün Hakkâniye*. ed. Mustafa Gâlib. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'a, 1987.
- İbn Müyesser, Tacuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf. *el-Münteka Min Ahbari Mısr*. ed. Eymen Fuâd Seyyîd. Kâhire: Fransız Şark İlimleri Enstitüsü, 1981.
- İbn Tuveyr, Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. Hasan el-Kayserânî. *Nüzhetü'l- Mukleteyn fi Ahbârî'd-Devleteyn*. ed. Eymen Fuâd Seyyîd. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani 'İzzuddin el-Cezeri. *el-Kâmil Fi't-Târih*. ed. Muhammed Yusuf er-Rakkaka. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebu Ya'la Hamza. *Zeylû Tarihi Dimaşk*. Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yusev'iyîn, 1908.
- Karagöz, İsmail. *Dirî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*. Ankara: Nobel Yayınları, 23. Basım., 2012.
- Külekçi, Cahit. "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinde Hutbe Uygulaması". *Turkish Studies* 8/7 (2013), 307-321.
- Mâcid, Abdülmün'im. *es-Sicillâtü'l-Mustansiriyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953.
- Müşerreffe, Atiye Mustafa. *Nazmü'l-Hükm bi Mısr fi Asri'l-Fâtımiyyîn*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- Neuman, Lawrence W. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 7. Baskı., 2014.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-Lügati'l-Arabbiyeti el-Muâsıra*. Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmâmet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XXII/201-203, 2000.
- Sami, Üsmetullah. *Arap Dili Belâgatı ve Retorik Açısından Hz. Peygamber (S.A.S)'in Hutbeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,

2012.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l- Fatımiyyîn fi Şimâli İfrîkiye ve Mısr ve Bilâdi's- Şâm*. Beyrut: Dâru'n- Nefâis, 2. Baskı., 2007.

Walker, Paul E. "Fatimid Institutions Of Learning". *Journal Of The American Research Centre In Egypt* 34 (1997), 179-200.

Walker, Paul E. *Orations Of The Fatimid Caliphs*. New York: I.B. Tauris Publishers, 2009.